

Legal guarantees for realization of information rights and freedoms of man and citizen in Ukraine

Юридичні гарантії реалізації інформаційних прав та свобод людини і громадянина в Україні

Nataliia Tkachuk

Key words:

information, legal guarantees, information rights and freedoms, information rights and freedoms of man and citizen.

Ключові слова:

інформація, юридичні гарантії, інформаційні права і свободи людини, інформаційні права і свободи громадянина.

Постановка проблеми. Визнавши людину найвищою соціальною цінністю, держава бере на себе обов'язок забезпечити її права й свободи, закріпивши законність як головний принцип діяльності всіх державних органів. Так, ч. 2 ст. 3 Конституції України передбачає, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави¹. Інформаційні права та свободи людини й громадянина безпосередньо пов'язані зі становленням і розвитком демократичного суспільства, адже виступають ключовими інститутами правової, демократичної держави. Тому найважливіше завдання Української держави на сучасному етапі – не тільки видання актів законодавства, що відповідають мінливим соціальним умовам, але й реальне забезпечення їх виконання й дотримання всіма учасниками суспільних відносин, запровадження чітких і дієвих гарантій реалізації прав і свобод людини й громадянина в інформаційній сфері.

Виклад основного матеріалу. У юридичній літературі під системою гарантування прав і свобод розуміється сукупність загальних (соціально-економічних, політичних, ідеологічних) і юридичних гарантій, що забезпечує фактичну реалізацію й охорону (захист) прав і свобод людини й громадянина. За визначенням М. Вітрука, позицію якого поділяють більшість науковців, всі гарантії реалізації прав і свобод прийнято поділяти на загальносоціальні (загальні) та власне правові, юридичні (спеціальні)². Натомість юридичні гарантії, як зазначає В. Патюлін, визначає правова форма їх закріплення, тож «спеціальні (юридичні) гарантії – це правові норми»³.

Щодо визначення сутності категорії правових гарантій у юридичній науці немає єдиної думки. Зокрема, П. Недбайло під юридичними гарантіями розуміє передбачені законом засоби, які безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин⁴. А. Мицкевич юридичними гарантіями прав громадян називає порядок діяльності державних органів і установ, громадських організацій, що спрямована на попередження і припинення посягань на права громадян, на відновлення цих прав і притягнення винних за їх порушення до відповідальності⁵. В. Нерсисянц визначає юридичні гарантії як систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію певних прав, відповідних їх обов'язків⁶. Т. Слінько, узагальнюючи наукові підходи до сутності юридичних гарантій реалізації прав та свобод людини й громадянина, доходить висновку, що юридичні гарантії становлять систему або сукупність засобів і способів, правових норм, які забезпечують реалізацію прав і свобод⁷.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр.

² Вітрук Н.В. О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан. Правоведение. 1964. № 4. С. 29.

³ Патюлин В.А. Субъективные права граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации. Советское государство и право. 1971. № 6. С. 21.

⁴ Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. Правоведение. 1971. № 3. С. 49.

⁵ Мицкевич А.В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве. Советское государство и право. 1963 № 8. С. 33.

⁶ Нерсисянц В.С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан. Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. М.: Юрид. лит. 1990. С. 60.

⁷ Слінько Т.М. Міжнародно-правові гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію. Наше право. 2013. № 12. С. 143–145.

Необхідність юридичних гарантій зумовлена потребою якомога повніше втілити в життя права та свободи людини й громадянина. Зміст юридичних гарантій досить динамічний та зумовлений їхньою цільовою, інституціональною й функціональною спрямованістю, залежить від суспільно-політичних, духовних та інших процесів, що відбуваються в країні на певних етапах її історичного розвитку. Під юридичними гарантіями, таким чином, слід розуміти визнання й закріплення прав та свобод людини та громадянина в Конституції й інших нормативних актах держави і забезпечення їх реалізації всією діяльністю держави, суспільно-політичними організаціями, їх посадовими особами та власне особистістю.

У цілому юридичні гарантії безпосередньо пов'язані із застосуванням правових норм і здійснюються врегульованою належними нормативними актами діяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, суспільно-політичних організацій і громадян. Їхній прояв і дія пов'язані з характером права чи свободи, а також із певними юридичними фактами або юридичними (фактичними) складами. Особливе місце в системі юридичних гарантій займає правозастосовна діяльність компетентних органів забезпечувального або охоронного характеру. Відповідно, юридичні гарантії реалізації прав та свобод людини й громадянина можна розділити на основні дві групи гарантій: ті, що забезпечують реалізацію прав і свобод, та ті, що забезпечують їхній захист. Юридичні гарантії реалізації спрямовані на використання особою своїх прав і свобод, натомість гарантії захисту діють, зазвичай, у разі порушення прав і свобод, виникнення перешкод на шляху до їх використання. Тож до першої групи відносять норми, що визначають: межі прав і свобод, їхню конкретизацію в положеннях чинного законодавства; юридичні факти, з якими пов'язується наділення відповідними правами та безпосереднє користування ними; процесуальні форми їх реалізації; заходи заохочення і пільги для стимулювання правомірної й ініціативної реалізації прав та свобод. Другу групу юридичних гарантій становлять механізми й інститути захисту прав та свобод: конституційний контроль і нагляд; заходи захисту і відповідальності винних за порушення прав і свобод особи; процесуальні форми здійснення контролю й нагляду; засоби попередження і профілактики порушень прав людини й громадянина та інші встановлені законодавством заходи⁸.

Особливістю застосування юридичних гарантій є гарантування прав і свобод людини й громадянина в їхній рівності, взаємозв'язку та єдності з обов'язками, без чого неможлива справжня свобода індивіда в демократичному суспільстві, де використання особою прав і свобод не повинне завдавати шкоди правам інших осіб. Слід також розуміти, що реалізація юридичних гарантій не є самоціллю – головним є досягнення соціального ефекту від використання особою своїх прав і свобод, задоволення нею своїх життєвих потреб.

Серед юридичних гарантій особливе місце займають міжнародно-правові й конституційно-правові гарантії, тому що основні права й свободи закріплені в міжнародно-правових і конституційно-правових нормах, що гарантують систему прав і свобод людини й громадянина, визначають найбільш загальні установки спрямування для свободи особи. Так само, як міжнародне й конституційне право посідають чільне місце в системі національного права, так і міжнародно-правові й конституційно-правові гарантії відіграють провідну роль у всій системі юридичних гарантій⁹. Міжнародно-правові гарантії реалізації інформаційних прав і свобод людини та громадянина становлять систему правових норм і принципів, організаційних засобів і способів, умов та вимог, за допомогою яких забезпечується реалізація можливостей особи щодо пошуку, збирання, отримання, передачі, виробництва та поширення інформації, а також інших прав і свобод інформаційного характеру. Міжнародно-правові гарантії реалізації інформаційних прав та свобод людини і громадянина, у свою чергу, втілюються у конституційно-правових гарантіях. Ефективність останніх залежить від таких чинників, як: наявність Основного Закону, дія якого не може бути припинена довільно; визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції; закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини та громадянина та засобів і умов їх здійснення; наявність незалежної судової влади; можливість захисту своїх прав шляхом звернення до омбудсмена й у міжнародних правозахисних організаціях¹⁰.

Інформаційні права і свободи в Україні гарантуються Конституцією України та детально регламентуються інформаційним законодавством. Юридичні гарантії реалізації права на інформацію закріплюють відповідний обов'язок державних органів і їх посадових осіб сприяти громадянам у реалізації їх права на інформацію, а також інформувати про свою діяльність, прийняті рішення, створення в державних органах спеціальних інформаційних служб або систем, які б забезпечували у встановленому порядку доступ до інформації, застосування юридичної відповідальності за порушення законодавства про інформацію, здійснення державного контролю за його додержанням та ін.

⁸ Мигачев Ю.И. Понятие и виды юридических гарантий. Государство и право. 2000. № 11. С. 96.

⁹ Битяк Ю., Данильян О., Дзьобань О. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції: монографія. Х.: Право, 2010. С. 209.

¹⁰ Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2004. С. 223.

Механізм юридичних гарантій реалізації інформаційних прав і свобод складається з таких юридично значущих дій, що здійснюються уповноваженими державними органами: виконання юридичного обов'язку із забезпечення реалізації конституційного права на інформацію; створення необхідних умов для його реалізації; спостереження і контроль за реалізацією права; охорона інших інформаційних прав і свобод громадян, застосування санкцій у разі їх порушення. Захист інформаційних прав та свобод може здійснюватися в неюрисдикційній (самозахист своїх прав і законних інтересів) і юрисдикційній формі (у спеціальному, адміністративному порядку або за загальним правилом у судовому порядку).

Отже, ст. 34 Конституції визначає: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя». Згадане право є активним за своїм змістом і становить можливість здійснювати будь-які дії щодо збирання, обробки, створення, зберігання та розповсюдження інформації у будь-якій формі, окрім випадків наявності прямих заборон із боку закону.

Відповідно до ст. 32 Конституції України, громадяни мають право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях із відомостями про себе, які не становлять державної або іншої захищеної законом таємниці¹¹. Гарантується також судовий захист права громадян спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням і пошуком такої інформації.

Закріплення відповідних гарантій здійснюється Законами України «Про інформацію»¹², «Про доступ до публічної інформації»¹³, «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»¹⁴ тощо. До юридичних гарантій реалізації інформаційних прав та свобод відносять також заборону цензури у ст. 15 Конституції України, ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ст. 24 Закону України «Про інформацію», ст. 5 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»¹⁵, ідеологічне розмаїття (ст. 15 Конституції України); законодавче закріплення таких принципів, як: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя (ст. 2 Закону України «Про інформацію»); неможливість притягнення до відповідальності за висловлення оціночних суджень; оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості (ст. 30 Закону України «Про інформацію»); державне гарантування вільного і відкритого обговорення суспільно важливих проблем із застосуванням телебачення і радіомовлення (ст. 4 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») тощо. Гарантії права людини на невтручання в особисте життя ґрунтуються на ст. 32 Конституції, яка, зокрема, визначає, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини». Нормами цієї статті визначаються й основні гарантії забезпечення зазначеного права, зокрема передбачене ч. 3 ст. 32 Конституції України право громадянина ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Це право дає змогу встановити факт збирання інформації про особу органами влади та їх посадовими особами, визначити їх зміст і на підставі цього установити ступінь правомірності таких дій. Ч. 4 ст. 32 Конституції України визначає гарантію судового захисту прав: спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї; вимагати вилучення будь-якої інформації; відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації. Похідним від права на невтручання в особисте життя є право на таємницю кореспонденції, оскільки фактично цим правом встановлюється додаткова гарантія невтручання в особисте життя людини. Це право визначено у ст. 31 Конституції України, за якою кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Основним механізмом забезпечення цього права є правило, згідно з яким винятки із права на таємницю кореспонденції можуть бути встановлені лише судом з метою запобігання

¹¹ Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр.

¹² Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

¹³ Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2939-17>.

¹⁴ Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.

¹⁵ Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>.

злочину чи з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо¹⁶.

Необхідними характеристиками гарантій реалізації інформаційних прав і свобод людини та громадянина є їх матеріальний зміст і функціональне призначення. Розкриття матеріального змісту гарантій реалізації інформаційних прав і свобод потребує, насамперед, враховувати значення відповідної діяльності держави, її органів і посадових осіб. Щоб ця діяльність призводила до бажаних результатів, тобто забезпечувала повну та безперешкодну реалізацію інформаційних прав і свобод, необхідною є спрямованість на вирішення таких завдань: створення сприятливих умов для повного та безперешкодного здійснення інформаційних прав і свобод; забезпечення ефективної охорони інформаційних прав і свобод від їх протиправних обмежень і порушень з боку будь-яких осіб; надання можливостей для результативного захисту від протиправних обмежень і порушень цих прав і свобод будь-якими суб'єктами; забезпечення швидкого та повного відновлення протиправного порушення інформаційних прав і свобод людини та громадянина; притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів, які протиправно порушують інформаційні права і свободи людини та громадянина¹⁷.

Своєрідною юридичною гарантією інформаційних прав та свобод людини і громадянина є визначення підстав до обмеження відповідних прав і свобод, адже такі обмеження повинні мати винятковий характер, а їх практична реалізація державними інституціями повинна відповідати принципам, визначеним ст. 19 Конституції України¹⁸, згідно з якою правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Підстави обмеження реалізації інформаційних прав людини умовно можуть бути згруповані таким чином: забезпечення національної безпеки, зокрема охорона і захист громадського порядку, громадської безпеки, територіальної цілісності тощо; захист здоров'я і моральних засад існування суспільства; захист прав та інтересів людини, зокрема конфіденційності особистого життя, репутації, інтересів малолітніх; запобігання заворушенням чи злочинам, забезпечення інтересів, підтримання авторитету й неупередженості правосуддя, запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно. Ст. 28 Закону України «Про інформацію» також передбачає, що інформація не може бути використана для заклику до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини¹⁹. З метою гарантування прав на доступ до інформації необхідне законодавче встановлення підстав для вирішення колізій у разі реалізації прав на інформацію й «права на таємницю», які б відповідали духу Глобальних принципів із національної безпеки і свободи інформації, котрі вказують, яка інформація, що перебуває у розпорядженні держави, може на законній підставі триматися в секреті і яка інформація повинна бути розкрита²⁰. У вітчизняному законодавстві також доцільно запровадити чіткий критерій обмеження інформаційних прав і свобод шляхом закріплення принципів такого обмеження, які виключають розширювальне або неоднозначне тлумачення. Також проблемою є високий відсоток підзаконного регулювання, зокрема значний перелік відомостей, який може бути віднесений до державної таємниці, визначається саме підзаконним актом. Ці та інші прогалини законодавчого порядку, а також проблеми організаційно характеру знижують ефективність гарантій реалізації інформаційних прав і свобод людини та громадянина й приводять до порушень їх на практиці. Водночас неможливо не визнати той факт, що сьогодні в Україні існує, в т. ч. і на конституційному рівні, розгалужена система гарантій реалізації інформаційних прав і свобод людини та громадянина, які дозволяють особі на власний розсуд обирати напрямок своєї поведінки, користуватися наданими благами для задоволення своїх особистих і суспільних інформаційних потреб та інтересів, і ця система має потужний потенціал до розвитку та вдосконалення.

Висновки. Оскільки право є наріжним каменем конституційного ладу, юридичні гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина походять від загальних гарантій. Якщо загальні економічні, політичні, соціальні й духовні гарантії є передумовою реалізації прав та свобод людини і громадянина, то юридичні гарантії, що встановлюються державою внаслідок правотворчої діяльності, спрямовані на конкретну реалізацію прав і свобод, їх охорону від протиправних посягань і порушень. Для реалізації права людини і громадянина на інформацію важлива не лише наявність юридичних гарантій, тобто закріплення певних умов та засобів, що забезпечують

¹⁶ Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр; Слінько Т.М. Міжнародно-правові гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію. Наше право. 2013. № 12. С. 142–148.

¹⁷ Калюжний К.Р. Поняття та зміст гарантій інформаційних прав і свобод людини та громадянина. URL: <http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/17630/1>.

¹⁸ Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр.

¹⁹ Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.

²⁰ The Global Principles on National Security and the Right to Information (The Tshwane Principles). URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/global-principles-national-security-and-freedom-informationtshwane-principles>.

розвиток інформаційних правовідносин у демократичному суспільстві, але й можливість їх ефективної реалізації, яка має забезпечуватися органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими особами. В Україні сьогодні функціонує та продовжує розвиватися розгалужена система юридичних гарантій реалізації інформаційних прав і свобод людини та громадянина.

Анотація

У статті розглядається сутність юридичних гарантій реалізації інформаційних прав та свобод людини і громадянина, їх місце в загальній системі гарантій, а також стан та перспективи розвитку юридичних гарантій відповідних прав та свобод в Україні.

Summary

The article clarifies the essence of the legal guarantees of the implementation of information rights and freedoms of man and citizen, their place in the general system of guarantees, as well as the state and prospects of the development of legal garnets of the respective rights and freedoms in Ukraine.

Використана література:

1. The Global Principles on National Security and the Right to Information (The Tshwane Principles). URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/publications/global-principles-national-security-and-freedom-informationtshwane-principles>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр.
3. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/2939-17>.
4. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.
5. Закон України «Про інформацію» від 02 жовтня 1992 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
6. Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>.
7. Витрук Н.В. О юридических средствах обеспечения, реализации и охраны прав советских граждан. Правоведение. 1964. № 4. С. 29–38.
8. Калюжний К.Р. Поняття та зміст гарантій інформаційних прав і свобод людини та громадянина. URL: <http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/17630/1>.
9. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.
10. Мигачев Ю.И. Понятие и виды юридических гарантий. Государство и право. 2000. № 11. С. 96–98.
11. Мицкевич А.В. О гарантиях прав и свобод советских граждан в общенародном социалистическом государстве. Советское государство и право. 1963 № 8. С. 24–33.
12. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. Правоведение. 1971. № 3. С. 49–53.
13. Нерсесянц В.С. Система юридических гарантий прав и свобод граждан. Социалистическое правовое государство: концепция и пути реализации. М.: Юрид. лит. 1990. С. 60–65.
14. Патюлин В.А. Субъективные права граждан: основные черты, стадии, гарантии реализации. Советское государство и право. 1971. № 6. С. 20–25.
15. Битяк Ю., Данильян О., Дзьобань О. Правові основи формування та функціонування органів державної влади у контексті євроінтеграції: монографія. Х.: Право, 2010. 384 с.
16. Слїнько Т.М. Міжнародно-правові гарантії реалізації права людини і громадянина на інформацію. Наше право. 2013. № 12. С. 142–148.

Nataliia Tkachuk,

*Candidate of Juridical Sciences
Chief Specialist of Department
for Information and Analytical Support
of Security Service of Ukraine*